

Jozo Vela

O ŽE KAO POJAČAJNOJ ČESTICI U HRVATSKOME CRKVENOSLAVENSKOME JEZIKU

Jozo Vela, prof., Staroslavenski institut, jvela@stin.hr, Zagreb

izvorni znanstveni članak

UDK 811.163.1'366

rukopis primljen: 3.7.2015.; prihvaćen za tisak: 10.3.2016.

Čestica že jedna je od najučestalijih riječi u hrvatskologoljskim tekstovima pisanima hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Budući da je izraziti crkvenoslavenizam, ona je ujedno dobar razlikovni element u prepoznavanju ovih tekstova. Najčešće služi kao adjunktivna čestica ili kao parataksički veznik. Također je često i navezak drugim riječima uz koje je prvotno stajala kao pojačajna čestica. U ovom radu ispituje se status takvoga, izvorno pojačajnoga že, kao samostalne riječi u hrvatskome crkvenoslavenskome.

Ključne riječi: hrvatski crkvenoslavenski jezik; čestica že; pojačajna čestica

Među jezičnim kriterijima za određivanje donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskologoljskim tekstovima Anica Nazor (1963: 71) navodi između ostalog kako „[m]eđu karakteristične crte za određivanje granice ide i čuvanje ž u intervokalnoj poziciji”, a među posebno nabrojanim oblicima u obzir uzima odnosnu zamjenicu *iže – ki*, te parove tipa *nikoliže – nigdarь* i *nik'tože – nigdorь*. Ovi kriteriji mogli bi se u velikoj mjeri obuhvatiti jednim, a to je pojavljuje li se u tekstu čestica *že/-že*¹ ili ne. Pojavnost je čestice *že/-že* u hrvatskologoljskom tekstu pouzdan znak da je riječ o tekstu pisanom hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Ova se tvrdnja može potkrijepiti sljedećim: Promotrimo li već prvih nekoliko stranica kritičkoga izdanja *Hrvojeva misala* koji se među hrvatskologoljskim misalima odlikuje „pomlađenošću” tekstova (usp. Nazor 1973), odnosno, bolje rečeno, pripada onim liturgijskim kodeksima koji su najviše pohrvaćeni (HCSJ 2014: 32), u kritičkom ćemo aparatu primijetiti da je upravo *že/-že*

¹ Pod „česticom *že/-že*” u ovom radu, ako nije drukčije određeno, mislimo na sve pojavnosti hrvatskoga crkvenoslavenskoga *že* u hrvatskologoljskim tekstovima bez obzira radi li se o čestici, vezniku, ili navesku *-že* (koji je u slučaju odnosne zamjenice postao čak i tvorbeni morfem) i to prvenstveno zbog njenog porijekla kao čestice. Ako mislimo samo na česticu, onda koristimo „čestica *že*”.

među najzastupljenijim pojavnicama koje se u odnosu na druge uspoređene misale u Hrvojevu zamjenjuju. Jednako tako, među zborničkim hrvatskoglagoljskim tekstovima upravo oni koji primjenom spomenutih kriterija A. Nazor nisu bili u dovoljnoj mjeri prepoznati kao tekstovi pisani hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom da bi ušli u građu za *Rječnik crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije* (u daljnjem tekstu RCJHR), ili nemaju *že/-že* ili ga imaju sasvim rijetko. Toga da je čestica *že/-že* važan dio hrvatskoga crkvenoslavenskog jezičnog sustava bio je čini se svjestan i Šimun Kožičić Benja. Uočena je, naime, zamjetna učestalost ove čestice u njegovu *Misalu hruackome*, a Tanja Kušćević jasno sugerira kako bismo možda „takvu čestu upotrebu (...) mogli tumačiti kao Kožičićevo nastojanje da jasno iskaže elemente staroslavenskog jezika” (Kušćević 2012: 140; usp. Kovačević 2014: 177). Osim što je, kad je riječ o hrvatskoglagoljskome tekstu, čestica *že/-že* jedan od jasnih, ako ne na prvi pogled i najjasnijih, pokazatelja da je isti pisan hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom i da ćemo pronaći i druge crkvenoslavizme – čega su čini se bili svjesni i (neki) glagoljaši – ona je k tomu i jedna od najučestalijih riječi u cjelokupnom fundusu sačuvanih nam tekstova na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku. Razlog je tomu višestruka raznolikost njene upotrebe te činjenica da je mnogim riječima postala navezak, a u slučaju relativne zamjenice *iže* čak i tvorbeni morfem. Jasno je da bi cjelovito istraživanje čestice *že/-že* u tim tekstovima daleko premašilo ograničenost jednoga ovakvoga rada, stoga ćemo se u njemu usmjeriti samo na neke primjedbe o pojačajnoj ulozi ove čestice koje smatramo bitnima.

Čestica *že/-že* vuče svoje podrijetlo iz ie. prajezika, a sankrtsko *gha*, starogrčko *ge*, litavsko *gi*, te staroprusko *anga* i hrvatsko *-r(e)* i *-go* u *nego*, a možda i gotsko *-k* i njemačko *-ch* u *mich*, omogućuju njezinu rekonstrukciju kao ie. čestice *ghe-/gho-*. Vjerojatno se radilo o nekoj vrsti pojačajne čestice kojom se ujedno uspostavljala veza s onim što je unaprijed kazano (adjunktivna funkcija), bila je postpozitivna i kao riječ bez naglaska naglaskom se naslanjala na riječ ispred sebe.² U većoj ili manjoj mjeri, makar u tragovima ili ponešto izmijenjenu, nalazimo je u gotovo svim slavenskim jezicima. U prvom redu u ruskom na čiji je leksik u velikoj mjeri utjecao starocrkvenoslavenski i gdje je *že*, *ža*, *-ž* suprotni veznik i pojačajna čestica, ali i u bjeloruskom, ukrajinskom, poljskom. Veznik *že* koji je u plodnoj upotrebi u suvremenom češkom jeziku, nije zapravo ova čestica nego je postao od *ježe*. Jednako je s prilogom *že<juže* u slovenskom jeziku. U hrvatskom je *-ž* rotacizmom (pojavom svojstvenom južnosl. jezicima) prešlo u *r*. Kao pojačajna čestica *-re*, *-r*, *-ra*, *-ri* očuvana je samo kao navezak, ponajviše u neodređenim zamjenicama s prefiksom *ni-*, ali i u pokaznim zamjenicama, priložima i veznicima (*ništar*, *nigder*, *nigdare*, *itkor*, *deder*, *ikadare*, *također*, i sl.). Opsežni *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (RHSJ 1952: 821–827) ne navodi potvrde za česticu *re* koja nije postala navezak. Ipak, u RCJHR (2012: 537) nalazi se jedna takva potvrda iz *Pariškog zbornika* iz 1375. god.: *pride re i nikodemъ ki prihodil' biše k' i(su)su noč'û prije* CPar 266r.

² Usp. ESSJ 1973: 335; Skok 1971: 581–582.

U nedavno tiskanoj „gramatici” hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika (HCSJ 2014) že se opisuje kao navezak, veznik i čestica. U poglavlju *Veznici* (303–304) ubraja se među veznike, no odmah se nabraja i među riječima koje osim veznika imaju koju drugu ulogu, odnosno, u konkretnom slučaju, služe i kao čestice različite namjene. Nadalje se nabraja među riječima kojima je ta druga, neveznička, uloga češća. U poglavlju *Sintaksa* na mjestu gdje se govori o parataksi že je uvršteno samo među suprotne veznike (349). U poglavlju *Čestice* (295–301) že se obrađuje kao pojačajna čestica ili pojačajnica. Uz nabranje riječi uz koje se nerijetko navezuje (uz napomenu da se tada piše zajedno s riječju kojoj je pridružena) kroz primjere se navodi i da njena opća pojačajna funkcija može biti usmjerena na značenje nadovezivanja, suprotnosti i potvrđivanja. U novije vrijeme hrvatsko je crkvenoslavensko že obrađeno i u RCJHR (2012: 536–538). Tu se že opisuje kao čestica, veznik i navezak. Kao čestica že može imati pojačajnu ili adjunktivnu ulogu, pri čemu u toj drugoj svojoj ulozi može imati i dodatna značenja uzročnosti, objasnidbenosti i zaključivanja, nerijetko također služeći kao prijevodni ekvivalent grčkome đé. Kao parataksički veznik že može nositi suprotno i, što se u literaturi ponekad zanemaruje, sastavno značenje. Konačno, že može biti i navezak uz druge riječi, zamjenice, priloge i sl., a RCJHR u tim slučajevima upućuje na pripadajuća mjesta.

Svoje istraživanje o čestici že proveli smo na građi za RCJHR koja je nastala i čuva se u Staroslavenskom institutu u Zagrebu. Budući da u toj građi, odnosno u njenom azbučnom katalogu, ekscerpirane potvrde že ni približno ne odgovaraju brojčanoj zastupljenosti ove čestice u izvorima koji su upotrijebljeni za ovu građu³, a time ni njenoj zastupljenosti u cjelokupnom fundusu sačuvanih hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova, istraživanje smo nastojali proširiti. U tu svrhu najbolje nam je, zbog lake mogućnosti ciljane pretrage, poslužio elektronički PDF zapis do danas objavljenih sveščića RCJHR⁴. Kako je, naime, ovaj rječnik idejno zamišljen i izrađuje se kao svojevrsni tezaurus koji bi sadržavao ukupno jezično blago sačuvanih hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova, dobar je dio građe za njega već objavljen u primjerima pod dosad obrađenim rječničkim natuknicama.⁵ Pretragu smo također proširili na druge nam dostupne elektroničke zapise hrvatskoglagoljskih spomenika, odnosno na BrVb₂, PsFr i BrAc,⁶ a sve zanimljive potvrde dodatno smo usporedili i provjerili u građi za RCJHR. Primjere za koje je to bilo moguće i potrebno, proširili smo i na druge hrvatskoglagoljske spomenike koji nisu kao izvori uključeni u građu za RCJHR.⁷

³ Vidi RCJHR 2002: XXXI–XXXVI.

⁴ Dosad je izdano ukupno 20 sveščića *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. U PDF zapisu dostupni su na intranetu Staroslavenskoga instituta u Zagrebu na <https://rjecnik.stin.hr/index.php?menu=10&dir=%2FRCHR%2F> (preuzeto 24. 10. 2014.).

⁵ Više o *Rječniku*, građi za njega i njegovoj izradi vidi u Vukoja 2012 i Vukoja 2014.

⁶ Zahvaljujem dr. sc. Milanu Mihaljeviću, dr. sc. Luciji Turkalj i dr. sc. Marinki Šimić na ustupljenim mi elektroničkim zapisima transliteracije BrVb₂, PsFr i BrAc čime su mi olakšali pretraživanje.

⁷ Za to nam je poslužila *online* aplikacija *Bibliografija čitanja glagoljskih misala i brevijara* razvijena u Staroslavenskom institutu u Zagrebu, na čemu zahvaljujem urednici aplikacije dr. sc. Marici Čunčić i autorima bibliografije mr. sc. Ivanu Bakmazu †, dr. sc. Marici Čunčić, akad. Josipu Bratuliću, dr. sc. Ivanki Petrović, i dr. sc. Mariji Agneziji Pantelić †.

Kako možemo vidjeti iz primjera u *Slovníku jazyka staroslověnského* (SJS 1968: 595–596) *že* je i u starocrkvenoslavenskom jeziku, između ostaloga, služilo kao pojačajna (emfatička) čestica. Položajem je bila postponirana u odnosu na riječ koju ističe, odnosno, kojoj pojačava značenje. Najčešće se pojavljivala uz imperativne oblike, zatim uz upitne riječi u pitanjima, ali je mogla stajati i uz bilo koju drugu riječ, bilo gdje u tekstu s ciljem njezina naglašavanja. Ova je njezina služba u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku čini se prilično ograničena. U našem istraživanju nismo, naime, pronašli mnogo primjera koji se mogu nedvosmisleno tako tumačiti. Štoviše, primjeri koje *Slovník* navodi, a koji se mogu pronaći u hrvatskoglagoljskom korpusu gotovo su redovito bez *že*.

Tako od tri biblijska primjera iz *Slovníka* (Lk 18,4; 1Kor 12,9; Mt 10,29) za upotrebu *že* kao pojačajne čestice uz bilo koju riječ u (su)rečenici koja ne stoji na njenu početku (čime se isključuje mogućnost adjunktivne i vezničke upotrebe *že*), u hrvatskoglagoljskim tekstovima nalaze se dva:

- (1) a) *drugomu že bl(a)godatъ icělenija vъ jedinomъ že d(u)sě* Bes 30,203au 1

drugomu že dar' icěleniě v' edinomъ d(u)sě MRoč 117b

= MKop 138b MKož 130c BrN₂ 114c BrVat₅ 110d BrDrag 97d BrDab 11c BrMosk 110c BrN₁ 120c / *ediněmъ duhomъ* MVb₁ 128c MVb₂ 151d MVat₄ 141d MLab₂ 111a MLab₁ 118d MNew 157a MNov 139a MOxf₁ 96a MPt 2c MMod 108c MBerl 106c MSegn 109a MHrv 122b MVat₃ 142c MNew 157a / *vъ tomъžde d(u)sě* BrLab₂ 147b BrVO 111c BrVb₁ 154a BrVb₂ 106a BrVb₃ 159c

ἐτέρω πίστις ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι 1Kor 12,9

alii gratia in eodem Spiritu 1Kor 12,9

- b) *i ni jedna že otъ njeju ne padetъ na zemli bez o(tъ)ca že vašego* Ostr

/ *petit: omm. že* Zogr Mar As

i niedina ot niū ne padet' na z(e)mlū bez' o(tъ)ca vašego MVat₄ 236b

= MBerl 196c MLab₂ 167a MNov 238b MVat₃ 214c MOxf₁ 161b MPt 8c MMod 194a MKož 205c MSegn 148a / *bez vole o(tъ)ca vašego* MBrib 84a MNew 256d MRoč 190d

καὶ ἐν ἑξ αὐτῶν οὐ πεσεῖται ἐπὶ τὴν γῆν ἄνευ τοῦ πατρὸς ὑμῶν Mt 10,29

et unus ex illis non cadet super terram sine Patre vestro Mt 10,29

Kako je vidljivo iz ispisanih inačica u hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarima čestica se *že* u ovim primjerima ne nalazi ni u jednom od spomenika. Isto tako, valja reći kako ni naša pretraga nije uspjela pronaći potvrde *že* kao pojačajne čestice uz neku riječ u (su)rečenici koja se ne nalazi na njezinom početku, odnosno koja se nedvosmisleno može tumačiti kao pojačajna čestica⁸.

⁸ Primjer iz FgApost 2b *vělu že v(a)tmъ premudromъ biti v bl(a)goe krotkom že v' zlo že* (Rim 16,19) po našem sudu u građi za RCJHR ima pogrešno čitanje, odnosno *v' zlo že* je čini se ipak *v' zaloe*, kao što je to u BrN₁ 59c.

Nadalje, od četiri biblijska primjera upotrebe *že* kao pojačajne čestice uz jedno-stavne imperative i opisne imperative tvorene pomoću *da*+prezent koja se nalaze u *Slovníku* (Ps 117,25; Ps 118,76; Ps 65,4; Kol 2,8) prva tri postoje i u našem korpusu.

- (2) a) *ô g(ospod)i s(ъ)p(as)i že · ô g(ospod)i pospěši že* Sin Pog Bon
o g(ospod)i sp(a)si me o g(ospod)i bl(a)go pospěši BrAc 28b
= PsLob 76v CPar 104r RitKlim 144r
ὦ κύριε σωσον δή ὦ κύριε εὐδόωσον δή Ps 117,25
o Domine saluum me fac o Domine bene prosperare Ps 117,25
- b) *vystinŕ směrĩlŕ mĕj esi · bŕdi že milostŕ tvoĕ da utĕšitŕ mĕj* Sin Sluck Pog Bon
v' istinĕ tvoei s'mĕril' me esi b(u)di m(i)l(o)stŕ t'voĕ da utĕšit' me PsPar 72v
= PsLob 79r CPar 107r BrAc 29b
ἀληθεία ἐταπεινώσας με γεννηθήτω δή τὸ ἔλεός σου τοῦ παρακαλέσαι με
Ps118,76
in veritate tua humiliasti me fiat misericordia tua ut consoletur me Ps 118,76
- c) *všĕ zemlĕ da pokloni-t-i sĕj i poetŕ tebĕ · da pojŕtŕ že imeni tvoemu vŕšĕni*
Sin Pog
Vsa z(eml)a da poklonit' se i poet' t(e)bĕ da poŕtŕ že im(eni) tv(oemu) v(i)šni
PsFr 60d / (petit: omm. *da poet že* PsLob 41r BrAc 14d PsPar 38r
πᾶσα ἡ γῆ προσκυνησάτωσάν σοι καὶ ψαλάτωσάν σοι ψαλάτωσαν τῷ
ὀνόματί σου διάψαλμα Ps 65,4
omnis terra adoret te et psallat tibi psalmum dicat nomini tuo Ps 65,4

Primjeri pojavljivanja *že* uz jednostavne i opisne imperative mogu se pronaći i drugdje u hrvatskologoljskim tekstovima. Oni nisu tako rijetki, premda nisu ni česti:

- (3) a) *kn(i)gi oila pror(o)k(a) slišite že sie star'ci* BrMav 175c
= BrDrag 169d BrN₁ 232c BrVb₂ 290c / *slišite sie s'tar'ci* BrBrib 88d
BrBar 287d BrLab₂ 256b BrN₂ 254c BrVat₁₀ 166b BrVat₁₉ 160a BrVat₅
234d BrVO 451a BrPm 179c BrOxf 186c
ἀκούσατε δή ταῦτα οἱ πρεσβύτεροι Joel 1,2
audite hoc senes Joel 1,2
- b) *ne toliko raduite se ěk(o) bĕsi povinuūt' se v(a)mŕ raduite že se ěko imena*
v(a)ša pisana sutŕ n(a) n(e)b(e)sihŕ MBerl 202c
μὴ χαίρετε ὅτι τὰ πνεύματα ὑμῖν ὑποτάσσεται, χαίρετε δὲ ὅτι τὰ ὀνόματα
ὑμῶν ἐγγέγραπται ἐν τοῖς οὐρανοῖς Lk 10,20

nolite gaudere quia spiritus vobis subiciuntur gaudete autem quod nomina vestra scripta sunt in caelis Lk 10,20

c) *budi že k'repos'tb n(a)ša z(a)k(o)nъ n(e)pr(a)vdě* BrDab 84c

sit autem fortitudo nostra lex iniustitiae Mudr 2,11

Od primjera pojave *že* uz imperativne oblike u hrvatskoglagoljskim tekstovima koje smo uopće pronašli teško je i za ijedan od njih sa sigurnošću utvrditi da se radi o pojačajnoj čestici *že*. Imperativni oblik pojavljuje se, naime, redovito na početku iskaza (2b, 2c, 3a, 3b, 3c) tako da je vrlo upitno je li riječ o pojačajnoj čestici ili o još jednoj od adjunktivnih i vezničkih uloga *že* kakve *že* najčešće vrši, što ćemo dijelom vidjeti i u daljnjem tekstu. Takva se situacija jasno vidi u primjeru (3b) i dodatno ju potkrepljuju grčko *δέ* (*no, pak, a, ali, naprotiv* i sl.), odnosno latinsko *autem* (*no, pak, a, ali, naprotiv* i sl.). U primjeru (2a) iz *Slovnika* u kojem dva imperativa ne stoje na početku iskaza te bi bili siguran pokazatelj pojačajne čestice uz imperativ, u našim potvrdama ne nalazimo *že* ni u jednome od njih. Vidljivo je, doduše, prilagođavanje latinskome tekstu, no ono samo djelomično može objasniti uklanjanje čestice *že*. Kako možemo vidjeti iz primjera (2a, 2b, 3a) u grčkome se uz imperativ pojavljuje *δή*, također pojačajna čestica. U tekstovima koji su prevedeni s latinskoga i to vjerojatno na hrvatskome glagoljaškome prostoru, *že* koje se pojavljuje uz imperativ redovito ima adjunktivnu ili vezničku ulogu (3c), odnosno redovito ima svoju paralelu u latinskome *autem, igitur* (*dakle, stoga, pak*) i sl.

U starocrkvenoslavenskome čestica je *že* mogla imati pojačajnu ulogu i u oblikovanju pitanja ističući riječ koja nosi upitnu intonaciju. Najčešće su to dakako upitni prilozi, pridjevi i zamjenice (usp. SJS 1968: 595). U hrvatskome crkvenoslavenskome takvu njezinu ulogu u kategoričkom smislu našim istraživanjem nismo utvrdili. Redovito je, naime, riječ o tome da čestica *že* nije tu radi pojačavanja pitanja (*zašto to!? kako pobogu!?* i sl.), nego služi izgradnji teksta, kako je vidljivo iz primjera (4a) i (4b):

(4) a) *počto izb utrobi ne umrěhъ i iz črěva iz'sьd' abie ne pogibohъ počto že me srětosta kolěně počto že sьsah' sьs'ca* BrVb₂ 254b

ίνα τί δὲ συνήντησάν μοι γόνατα ίνα τί δὲ μαστοὺς ἐθήλασα Job 3,12

quare exceptus genibus cur lactatus uberibus Job 3,12

b) *čto že vid(i)ši sučac' va očesě br(a)ta tvoego a b'rv'na eže e(stb) vь očesě tvoem' ne čueši* MOxf₁ 89d

τί δὲ βλέπεις τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου Lk 6,41

quid autem vides festucam in oculo fratris tui Lk 6,41

U prvom primjeru (4a) susrećemo dvaput česticu *že* iza riječi *počto* koja se triput ponavlja. Jasno je da se upotrebom *že* uz drugo i treće *počto* ne želi posebno pojačati ta pitanja u odnosu na ono prvo, budući da sva tri pitanja izražavaju zapravo istu misao i dio su istoga misaonog toka. Štoviše, *že* tu služi upravo nastavljanju, odnosno proširenju izlaganja, vezivanju novih i novih misli u istom smijeru. U drugom primjeru (4b) ne

donosimo prethodni tekst budući da je on posve različit i nije u gotovo nikakvoj vezi s tekstom koji slijedi. Riječ je o Isusovim poukama njegovim učenicima. Jedina povezanost između dva dijela teksta jest činjenica da su oba dio poučnog Isusovog izlaganja. Uloga je *že* u tom primjeru ta da naznači kako se radi o novoj temi, odnosno o novoj misli. Da u oba navedena primjera nije riječ o pojačajnoj čestici *že* dodatno potkrepljuju grčka i latinska paralela *δέ* i *autem*.

Jedini slučajevi u kojima čestica *že* u hrvatskoglagoljskim tekstovima sasvim pouzdano ima ulogu pojačajne čestice jesu oni u kojima ona dolazi u konstrukciji s veznikom i (*že* i) intenzivirajući prvu od dvije riječi sastavljene tim veznikom, onu dakako iza koje stoji:

- (5) a) *svlězeta oba u vodu pilipъ že i kaženikъ i krъsti* i FgGrš 4r
κατέβησαν ἀμφότεροι εἰς τὸ ὕδωρ ὃ τε Φίλιππος καὶ ὁ εὐνοῦχος Dj 8,38
descenderunt uterque in aquam, Philippus et eunuchus Dj 8,38
- b) *da iz'ěste pl'ti (ěsa)remъ i pl'ti krěpkihъ i pl'ti konskie i sědecihъ na nihъ pl'ti vsěhъ svobodnih' že i rabъ malihъ i velikihъ* BrVb₂ 144a
καὶ σάρκας πάντων ἐλευθέρων τε καὶ δούλων καὶ μικρῶν καὶ μεγάλων
Otk 19,18
et carnes omnium liberorum, et servorum, et pusillorum et magnorum Otk 19,18

Kod ovih slučajeva valja, međutim, ipak primijetiti dvije stvari. Prvo, oni su u korpusu sačuvanih nam tekstova pisanih hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom slabo zastupljeni. Kao što je, naime, vidljivo iz navedenih primjera (5a i 5b) redovito je riječ o utjecaju grčkog predložka u kojem stoji čestica-veznik *τε*, dok latinski nema postponiranu riječ koja bi tome odgovarala. Sukladno tomu, *že* se u ovim pozicijama zadržalo samo u onim tekstovima i samo u onim spomenicima koji baštine starije (starocrkvenoslavensko) književno naslijeđe i koji nisu na tim mjestima prošli redakcijske zahvate prilagođavanja latinskomu tekstu. Drugim riječima, riječ je o arhaizmu koji se prenosi još jedino pisarskom tradicijom. Drugo, ovakve slučajeve *že* i u kojima je čestica *že* pojačajnoga karaktera valja razlikovati od onih u kojima ona to nije:

- (6) a) *acē bo vnidetъ v sanmiče vaše mužъ zlatъ prstenъ nose na ruci svoei v rizi s(vě)tli vzidet že i ničъ v skvrnně rizi* BrVb₃ 191b
εἰσέλθη δὲ καὶ πτωχὸς ἐν ὀυπαρᾷ ἐσθῆτι Jak 2,2
introierit autem et pauper in sordido habitu Jak 2,2
- b) *prizri g(ospod)ъ b(og)ъ na abela i na darъ ego vnetъ na kaina že i na darъ ego ne v'netъ* BrLab₂ 91b
ἐπεῖδεν ὁ θεὸς ἐπὶ Ἀβελ καὶ ἐπὶ τοῖς δώροις αὐτοῦ ἐπὶ δὲ Καὶν καὶ ἐπὶ ταῖς θυσίαις αὐτοῦ οὐ προσέσχεν Post 4,5
respexit Dominus ad Abel et ad munera ejus ad Cain vero et ad munera illius non respexit Post 4,5

U konstrukcijama *že* i moguće je, dakle, i da *že* ima svoju uobičajenu službu adjunktivne čestice ili veznika, a *i* bude u ulozi pojačajne čestice (6a), kao i to da *že* bude adjunktivna čestica ili veznik (su)rečenične sastavnice, a *i* sastavni veznik između dviju riječi ili skupina riječi od kojih prva stoji na početku te (su)rečenice (6b).

Kao pojačajna čestica *že* je očuvana u govornoj uporabi u nekim suvremenim istočnoslavenskim i zapadnoslavenskim jezicima. U nekim od njih je pak arhaizam ili je dokumentirana u starijim tekstovima. Tako, *že* koje se pojavljuje uz imperativ u suvremenom ruskom jeziku nosi značenjsku nijansu kategorične inzistirajuće zapovijedi koja ne ostavlja mjesta za prigovor i traži skoro izvršenje: *Čto ty stoiš? Prinesi že tēte stull!* (usp. Vasilyeva 1972: 60). Kao arhaizam uz imperativ pojačajna je čestica *že* prisutna i u bjeloruskom, ukrajinskom, donjoluzičkom, češkom i slovačkom (usp. ESSJ 1973: 334). Nadalje, *že* se u ruskome koristi i za isticanje pitanja dajući mu značenjsku nijansu zaprepaštenosti (*Kak že ty smela ne poslušatsja mamu i pojti odna na bereg?*), neslaganja sa sugovornikom (*O čēm že tut sport? Vse i tak jasno.*) ili inzistiranja na odgovoru (*Vy govorite, čto detej videli utrom v pole. Kto že ih videl tam?*) (usp. Vasilyeva 1972: 58–60). Osim ruskoga, pojačajno je *že* u pitanjima u živoj upotrebi i u bjeloruskom i slovačkom jeziku (usp. ESSJ 1973: 334). Također, primjeri poput *Oh! Ljublju že ja eti mesta!* u ruskome ili *Vin ž znav se.*⁹ u ukrajinskome pokazuju da *že* može doći pojačajno i uz druge oblike riječi u istočnoslavenskim jezicima i u poljskome (usp. ESSJ 1973: 334).

Budući da je potvrđena u starocrkvenoslavenskome književnom jeziku očito je da je pojačajna čestica *že* za vrijeme ćirilometodskog razdoblja bila još živa kao relativno samostalna čestica i na južnoslavenskom jezičnom prostoru. Vjerojatno je, međutim, ubrzo nakon toga u toj svojoj funkciji iščezla, a njezini tragovi ostali su vidljivi jedino u riječima s kojima se, prešavši dakako rotacizmom u *re*, zbog česte jukstapozicije procesom leksikalizacije stopila i postala tek naveskom (bug. i mak. *dori*, slov. *tere*, hrv. *jer*, *također* i sl.).

Kao posljedica toga u hrvatskome crkvenoslavenskome izrazito je rijetka. Riječ je, naime, o tome da se ni u starocrkvenoslavenskim tekstovima primjeri pojačajne čestice *že* ne pojavljuju često pa ona u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku – osobito prema adjunktivnim i vezničkim ulogama *že* koje su ju posve preplavile – nije imala potencijala izboriti svoje mjesto unutar pretpostavljene prešutne norme. Kako pak nije imala potporu ni u govornom jeziku, a ni u latinskome, jasno je da je redakcijskim postupcima uklanjana iz sustava. Stoga ju i na mjestima gdje je očuvana imaju tek rijetki spomenici. S druge strane, imamo u hrvatskome crkvenoslavenskome brojne potvrde riječi kod kojih je *že* zbog česte zajedničke upotrebe, i oslabivši pri tom svoju pojačajnu snagu, postala naveskom. Takvo se stanje može pretpostaviti već u starocrkvenoslavenskome¹⁰ jeziku. U hrvatskome crkvenoslavenskome u kojem je pojačajno *že* slabo zastupljeni arhaizam očuvan na rijetkim mjestima tek pisarskom tradicijom, slobodni smo ga pretpostaviti još i više. Pojavljuje li se, dakle, u hrvatskoglagoljskom tekstu *že* ono je u velikoj većini slučajeva

⁹ Ruski primjer preuzet iz Vasilyeva 1972: 64, a ukrajinski iz Franks – King 2000: 196.

¹⁰ Usp. SJS 1973: 596.

ili adjunktivna čestica, odnosno sastavni ili suprotni veznik, ili navezak/tvorbeni morfem. Prve u transliteraciji tekstova valja bilježiti odvojeno, a druge zajedno s riječi iza koje stoje. Tek u izrazito rijetkom broju slučajeva ona je pojačajna čestica, dakle, nema adjunktivnu ili vezničku ulogu, nego pojačajnu, a jer se može opravdano utvrditi da nije navezak/tvorbeni morfem, treba ju transliterirati odvojeno.

Kratice izvora

- As – Assemanijevo evanđelje (10/11. st.)
Bes – Besědy na evangelije papy Grigorija Velikago (13. st.)
Bon – Bolonjski psaltir (13. st.)
BrVb₁ – I. vrbnički brevijar (13.–14. st.)
BrVb₂ – II. vrbnički brevijar (14. st.)
BrPm – Pašmanski brevijar (druga polovica 14. st. i 15. st.)
BrVat₅ – Vatikanski brevijar Illirico 5 (sredina 14. st.)
BrVat₆ – Vatikanski brevijar Illirico 6 (sredina – treća četvrt 14. st.)
BrAc – Akademijin brevijar (oko 1384.)
BrVO – Brevijar Vida Omišljanina (1396.)
BrOxf – Oxfordski brevijar-misal (14. st.)
BrDrag – Dragučki brevijar (1407.)
BrVb₃ – III. vrbnički brevijar (prva polovica 15. st.)
BrMosk – Moskovski brevijar (oko 1442. – 1443.)
BrN₁ – I. novljanski brevijar (1459.)
BrMav – Brevijar popa Mavra (1460.)
BrVat₁₉ – Vatikanski brevijar Vat. Slav. 19 (1465.)
BrBrib – Bribirski brevijar (1470.)
BrVat₁₀ – Vatikanski brevijar Illirico 10 (1485.)
BrDab – Dabarski brevijar (1486.)
BrN₂ – II. novljanski brevijar (1495.)
BrLab₂ – II. ljubljanski (beramski) brevijar (15. st.)
BrBar – Baromićev brevijar (tiskan 1493.)
CPar – Pariški zbornik (1375.)
FgGrš – Grškovićev odlomak apostola (12. st.)
FgApost – Dvolist apostola (brevijara) (kraj 14. st.)
Mar – Marijinsko evanđelje (11. st.)
MVat₄ – 4. vatikanski misal (početak 14. st.)

MNov – Novakov misal (1368.)
MKop – Kopenhagenski misal (kraj 14. st.)
MBerl – Berlinski misal (1402.)
MHrv – Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića (oko 1404.)
MRoč – Ročki misal (oko 1420.)
MVat₈ – Vatikanski misal Illirico 8 (1435.)
MLab₁ – I. ljubljanski (beramski) misal (15. st.)
MLab₂ – II. ljubljanski (beramski) misal (15. st.)
MVb₁ – I. vrbnički misal (1456.)
MVb₂ – II. vrbnički misal (1462.)
MBrib – Bribirski misal (15. st.)
MOxf₁ – I. oxfordski misal (15. st.)
MNew – Newyorški misal (sredina 15. st.)
MPt – Prvotisak misala (tiskan 1483.)
MSegn – Senjski misal (tiskan 1494.)
MMod – Misal Pavla Modrušanina (tiskan 1528.)
MKož – Kožičićev misal (tiskan 1531.)
Ostr – Ostromirovo evanđelje (1056/7.)
Pog – Pogodinov psaltir (12. st.)
PsPar – Psaltir pariškoga kodeksa (14. st.)
PsLob – psaltir iz Lobkovicova kodeksa (1359.)
PsFr – Frašičićev psaltir s komentarom (1463.)
RitKlim – Klimantovićev obrednik (1501. – 1512.)
Sin – Sinajski psaltir (11. st.)
Sluck – Psaltir Slucki (11. st.)
Zogr – Zografsko evanđelje (10/11. st.)

Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Teoretsko i primijenjeno jezikoslovno istraživanje korpusa hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova s izradom Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* (projekt br. 2462.)

Literatura

- ESSJ 1973 = Kopečný, František (1973) *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svazek 1. Předložky – Koncové partikule*. Academia, nacladatelství Československé akademie ved, Praha.
- Franks, S., T. H. King. 2000. *A handbook of Slavic clitics*. Oxford University Press, New York.
- HCSJ 2014 = *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, ur. M. Mihaljević, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb.
- Kovačević, Ana (2014) „Nepromjenjive riječi u ‘Činu svetac’ Kožičićeva ‘Misala hruackoga’”, *Ricerche slavistiche*, 58, 163–184.
- Kuštvović, Tanja (2012) „Lične zamjenice u *Misalu hruackom* (1531) Šimuna Kožičića Benje”, *Fluminensia*, 24, 1, 125–141.
- Nazor, Anica (1963) „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima”, *Slovo*, 13, 68–86.
- Nazor, Anica (1973) „Karakteristike jezika i pisma Hrvojeva misala”, *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića: Transkripcija i komentar*, ur. Grabar, B., A. Nazor, M. Pantelić. Staroslavenski institut „Svetozar Ritig”, Mladinska knjiga, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Zagreb, Ljubljana, Graz, 508–511.
- RCJHR 2002 = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. I. svezak: a1 – vrědb*, Staroslavenski institut, Zagreb.
- RCJHR 2012 = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. sv. 19 (erěovb – žrbtva)*, Staroslavenski institut, Zagreb.
- RHSJ 1952 = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio XII (Prikladati – Rajčeta)*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Skok, Petar (1971) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga prva: A-J*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- SJS 1968 = *Slovník jazyka staroslovenského, I/2*, ed. J. Kurz, Academia, nacladatelství Československé akademie ved, Praha.
- Vasilyeva, Anna Nikolaevna (1972) *Particles in Colloquial Russian: Manual for English-Speaking Students of Russian*. Progress Publishers, Moscow.
- Vukoja, Vida (2012) „O korpusu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* i njegovu odnosu prema korpusima hrvatskoga jezika”, *Filologija*, 59, 207–229.
- Vukoja, Vida (2014) „The Corpus of the Croatian Church Slavonic Texts and the Current State of Affairs Concerning the The Corpus of the Croatian Church Slavonic Texts and the Current State of Affairs Concerning the Dictionary of the Croatian Redaction of Church Slavonic Compiling”, *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus* (15–19 July 2014, Bolzano/Bozen), ur. Andrea Abel, Chiara Vettori i Natascia Ralli, 1221–1235, e-izdanje, http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2014/euralex_2014_096_p_1221.pdf, preuzeto 28. prosinca 2015.

SUMMARY

Jozo Vela

ŽE AS AN EMPHATIC PARTICLE IN CROATIAN CHURCH SLAVONIC LANGUAGE

The particle *že* is among the most frequent words in Croatian Glagolitic texts written in Croatian Church Slavonic Language. Furthermore, as a distinct Church Slavonic word it is a good distinctive feature for the identification of such texts. It is often used as an adjunctive particle or a coordinating conjunction. We can also frequently find it in the function of a simple affix to different words with which it initially stood enhancing their meaning. This paper examines the status of that kind of *že*, the emphatic one, as an independent word in Croatian Church Slavonic.

It is shown that the particle *že* – already only sporadically confirmed in its emphatic role in Old Church Slavonic with imperatives, question words or other words that carry emphasis – in the Croatian Glagolitic texts appears as a distinct archaism that, through various editorial interventions, was usually disposed of from the system. This might be attributed to the fact that the original Glagolitic texts were either adapted to Latin or created according to the Latin template, and that the Latin language did not have a corresponding particle. But its disappearance is more likely due to the fact that the Church Slavonic texts emerged in the area where the (Čakavian) Croatian language was spoken, in which *že* had probably already disappeared long since and functioned only as a phonetically changed affix -re.

Key words: *Croatian Church Slavonic Language; particle že; emphatic particle*